

Олександр ПОТЄХІН,
доктор історичних наук,
професор СумДПУ ім. А.С.Макаренка,
головний науковий співробітник ІВІ НАНУ

СОЮЗНИЦЬКА СПІВПРАЦЯ В ЄВРОПІ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація. У статті йдеться про зв'язок між сучасною кризою світового ладу й поверненням до з'ясування причин Першої світової війни.

Автор статті стверджує, що більшість тих, хто ухвалював рішення 1914 року, уважали, що мають домінуючу стратегію, тому курс, якого вони дотримувалися, був найкращим, незалежно від дій іншої сторони.

Військово-політичні союзи, незважаючи на зафіксовані в таємних угодах оборонні цілі, були створені для ведення війни, а не підтримання миру шляхом взаємного стримування. Слабка домовленість обох союзів не дала їм змоги стримати опонентів або партнерів від розв'язування війни й припинити військові дії після провалу низки запланованих стратегічних операцій.

Ключові слова: Перша світова війна, Антанта, військово-політичні союзи, Європа, ХХ століття.

Події, які призвели до Першої світової війни, залишаються у фокусі уваги дослідників історії дипломатії, і це пов'язано не тільки з двома столітніми знаменними датами – початку та завершення зазначеної війни. Сучасна криза світового порядку примушує знову повертатися до з'ясування причин війни планетарного масштабу, якою було започатковано «коротке ХХ століття», що тривало з 1914 по 1991 рік. Адже, як казав В. Ключевський, «історія – не вчителька, а наглядка: вона нікого не навчає, проте завжди карає за незнання уроків». Тому неможливо погодитися з поширеною тезою часів постправди, мовляв, історія нічого не вчить. Чимало людей досі помилково вважають аксіомою твердження про фатальну роль військово-політичних союзів серед факторів, які призвели до європейської війни, якої буцімто «ніхто не прагнув».

«Неправда, що союзні зобов'язання не сприяли спалаху Першої світової війни [...], – стверджує відомий американський дослідник Г. Снайдер. – Немає сумнівів – альянси систематизували інтереси, але вони також установили обов'язки, які виходили за межі цих інтересів» [1]. Саме в межах дилеми «зобов'язання чи інтереси» Снайдер запропонував визначати роль союзів у розв'язуванні Першої світової війни. Як він зазначив, «[...] безперечно, найсильніша союзницька норма полягає в тому, що його члени мають дотримуватися зобов'язань та обіцянок, чітко сформульованих у союзному договорі. Йдеться про відому норму міжнародного права “*pacta sunt servanda*” (із лат. – “договори має бути виконано”. – *Ред.*). Поміж різних зобов'язань, які може вміщувати договір, найсильнішим є “*casus foederis*” (із лат. – “договірний випадок”, тобто виконання союзницьких домовленостей. – *Ред.*) – надзвичайний стан, за якого сторони повинні застосовувати військову міць проти агресора, котрий здійснив збройний напад на члена оборонного військового союзу. До 1914 року висловлювання та поведінка державних діячів надали чимало доказів, що “*casus foederis*” вважали майже непорушним. (Щодо слів – згоден, але зі справами було значно гірше, передусім через амбівалентність поведінки. – *Авт.*) [...] Ця чітка норма суперечить загальноприйнятій реалістами мудрості, що союзники завжди діятимуть відповідно до своїх інтересів, незалежно від обіцянок, наданих у договорі про союз. Ця “мудрість”, як я [Снайдер] намагаюся довести, є помилковою. Якби вона відповідала дійсності, союзи були б або зайвими, або марними: якщо умови договору повністю відповідають інтересам сторін, то договір є зайвим, якби ж вони повністю не відповідали, його б не брали до уваги. [...] Це означає лише те, що, схвалюючи рішення, держави не дотримуються автоматично того чи іншого критерію, але часто стикаються з важким вибором» [2].

Постає низка запитань. Чи справді союзи «систематизували інтереси», як про це пише Г. Снайдер; наскільки тісними були міжсоюзницькі відносини; чи була «чітко сформульованою» договірно-правова база їхнього утворення й функціонування; стратегічна взаємозалежність – той самий клей, що мав утримувати держави разом під час миру, а війни й поготів? Крім того, цікаво, чи було відпрацьовано спільні цілі; якими саме були взаємні зобов'язання країн-членів двох блоків, що протистояли в Першій світовій війні; як їхні учасники обирали та розуміли власні інтереси й узгоджували їх чи ні з інтересами союзників?

Австро-німецький таємний союзний договір було підписано ще 7 жовтня 1879 року на 5-річний термін, відтак його дію регулярно подовжували. Текст договору передбачав його легітимацію шляхом «схвалення обома найвищими суверенами», а також вимагав «ратифікації протягом чотирнадцяти днів» після надання згоди імператорів [3]. Щодо порядку ратифікації таємного договору виникає питання, на яке знайти задовільну відпо-

відь автор не зумів. Зрозуміло, що імперські провідники заздалегідь надали таке схвалення – це мало передувати підписанню документа. Імовірно, що його «ратифікацію» цим і було обмежено. Але якщо учасники не дотримувалися процедури, передбаченої текстом договору, його легітимність, як і низки інших таємних договорів між союзниками з обох блоків, викликає ґрунтовні сумніви. Щоби зберегти саме таку особливість, текст таємної угоди має бути доступним дуже вузькому колу осіб. Це робить неможливим його схвалення в парламенті, уряді чи якомусь спеціальному колегіальному органі. Невипадково в австро-німецькому договорі розведено дві події – схвалення сувереном (імператором) і ратифікація. Навряд чи її провели в парламенті або шляхом таємного обміну відповідними «схваленими» текстами. Хай там як, а встановити наявність такої процедури автор не зміг.

Австро-німецький союз був спрямований проти Росії. У першій статті договору зафіксовано: «У разі, якщо одна з обох імперій [...] зазнала напад з боку Росії, то обидві високі сторони, що домовляються, повинні виступити на допомогу одна іншій з усією сукупністю військових сил своїх імперій» і не укладати сепаратного миру [4]. Ст. 2 зобов'язувала держав-учасниць у разі нападу на одну з них якоїсь іншої країни (крім Росії) «не тільки не надавати допомоги нападникові», а й «щонайменше зберігати дружній нейтралітет» щодо країни-співпідписантки. Але тут був один суттєвий виняток, який знов-таки стосувався Росії: «[...] якщо держава-нападниця отримує підтримку з боку Росії [...], то обумовлене у ст. 1 зобов'язання повної воєнної взаємодопомоги негайно набуває сили» [5]. У ст. 4 учасники домовилися про таке: у разі виявлення «загрозливих воєнних приготувань Росії» повідомити її імператору «щонайменше конфіденційно, що вони будуть змушені розглядати будь-який напад на одного з них як спрямований проти них обох» [6]. Шедевром лицемірства слід визнати фразу в преамбулі договору: «щирий (таємний! – *Авт.*) зв'язок між Німеччиною та Австро-Угорщиною не може нікому загрожувати, але здатний, навпаки, зміцнити європейський мир», тому імператори «вирішили укласти союз миру й взаємозахисту», давши обопільну обіцянку щодо суто оборонної функції зазначеної вище угоди [7].

У 1890 році Берлін відмовився відновити так званий договір перестраховання, який 1887 року підписали канцлер Отто фон Бісмарк і посол у Берліні П. Шувалов. Документ мав забезпечувати дружні відносини Росії та Німеччини. Чимало німецьких істориків звинувачують у взаємному зближенні сусідів Німеччини – Франції та Росії – канцлера Б. Бюлова, який «прив'язав чудовий німецький фрегат до утлого судна Австро-Угорщини». А єдиною перевагою Відня була повна залежність од Берліна, яка не заважала австрійським провідникам час од часу не тільки вдаватися до неузгоджених із Німеччиною дій на міжнародній арені, а й навіть заз-

далегідь не повідомляти про них «старшого» союзника. Історики, зокрема Е. Бранденбург, вважають Бюлова також винним у неодноразовому відхиленні пропозицій англійського міністра колоній Дж. Чемберлена на початку 1900-х років щодо розв'язання взаємних суперечок у світі – це врешті-решт сприяло залученню Великої Британії до франко-російського союзу. Санкт-Петербург провокували дії Німеччини, як-от зближення з Туреччиною та підтримка Австро-Угорщини на Балканах. З усіма підставами Бюлова звинувачують у зраді ідейній спадщині Бісмарка, який категорично відкидав політику силового з'ясування відносин із Росією. Переміг курс німецької геополітики, який ґрунтувався на максимі про історичну недоречність подальшої співпраці між Німеччиною та Росією [8].

Німецьке командування невисоко оцінювало боєздатність військ союзної Австро-Угорщини, таких висновків, зокрема, дійшов Генеральний штаб Райху 1913 року. Припущення, що їхній союзник усе ж таки не поступиться Росії, згодом виявилось хибним. Слабкість австро-угорської армії була наслідком строкатості її етнічного складу [9]. Протягом довоєнних десятиліть Відень не надто переймався розвитком своїх збройних сил, а Берлін не брав участі в їхній модернізації, якої не було завершено навіть 1916 року [10]. Досі відкрите питання, чому Берлін протягом довгих 35 років – із моменту укладення своєї «суто оборонної угоди» 1879 року – не докладав рук, аби «підтягнути» рівень боєздатності армії Дунайської імперії ближче до власного? Німеччина мала найкращу армію у світі, за нею слідувала французька, а російська й австро-угорська обіймали позиції аутсайдерів. Англійська армія була на початку війни надто нечисленною, утім за наявності значного резерву відбувалося її збільшення, зокрема й завдяки ресурсам імперської периферії – Канади, Австралії, Нової Зеландії, навіть Індії та інших. Водночас британський флот був найкращим у світі. За оцінками експертів, у Першій світовій війні росіяни загалом успішно воювали з австрійцями, однак відчутно поступалися німцям.

Надзвичайно суттєвими були розбіжності у визначенні головного ворога у війні: якщо Відень таким бачив Росію, то Берлін – Францію. Напередодні війни дещо активізувалися контакти військових керівників Німеччини й Австро-Угорщини, під час яких вони намагалися заспокоїти себе щодо очікуваних успішних наступальних дій на сході. Тим часом начальник Генштабу Німеччини Г. Мольтке-молодший переконував свого австрійського «візаві» К. Гетцендорфа, що німецька атака на Францію справді буде доленосною для Австрії [11]. 4 серпня 1914 року, у день вторгнення Німеччини до Бельгії, німецький військовий аташе у Відні писав: «Настав час, коли два генеральних штаби мають проконсультуватися з абсолютною відвертістю щодо мобілізації, часу її закінчення, районів концентрації та наявної сили військ [...]» [12]. Це було запізніло робити, але

політико-воєнні відносини Берліна й Відня спричинили перетворення австро-сербського конфлікту на загальноєвропейську війну.

Повертаючись до договірної бази Потрійного союзу, зауважимо, що, здавалося б, перевершити словесні «перли» зазначеної вище австро-німецької угоди 1879 року було неможливо (такі екзерсиси є особливо недоречними в таємному документі, тобто не призначеному для пропагандистського використання). Але це вдалося зробити знов-таки в таємній угоді, зміст і факт існування якої учасники домовилися не розголошувати, – про створення союзу Німеччини, Австро-Угорщини й Італії, підписаній у Відні 20 травня 1882 року [13]. Країни-учасниці угоди пообіцяли взаємні «мир і дружбу» й зобов'язалися «не вступати у жодний союз, спрямований проти однієї з цих держав». Залишається загадкою набрання чинності договором (ст. 9): «Обмін ратифікаціями відбудеться у Відні протягом наступних трьох тижнів [...] якщо вдасться це зробити» [14]. Доля цієї суто антифранцузької угоди (про Росію взагалі не згадали в документі), згідно з якою до союзу Німеччини й Австро-Угорщини приєдналася Італія, є горезвісною.

Із початком війни Рим відмовився виступити на боці Берліна та Відня, хоча й не відкликав негайно підпису під договором, а наступного – 1915 – року приєднався до Антанти. Цікаво, що приводом для відмови Італії воювати разом із Центральними державами в 1914-му була саме демагогічна клаузула в преамбулі угоди: «[...] імператор австрійський, імператор німецький, король Італії, натхненні бажанням збільшити гарантії загального миру, [...] домовилися укласти суто охоронний та оборонний договір, що має тільки забезпечити їх од загроз для їхніх держав і спокою Європи» [15].

Союзникам бракувало впевненості у відданості Італії Потрійному альянсові через її перманентні територіальні конфлікти з Австро-Угорщиною: якщо вдатися до поширеної термінології, їхні «національні інтереси» суперечили один одному. А. Поліо, начальник італійського Генерального штабу протягом 1908–1914 рр., не хотів дотримуватися союзницьких зобов'язань своєї країни. А втім, у лютому 1914 року італійський уряд підтвердив свої зобов'язання, отже, німецьке командування під час липневої кризи все ще могло розраховувати на італійські війська, хоча зі значними застереженнями щодо їхньої надійності й узагалі корисності Італії як союзника у війні. Німеччина, на думку її військового керівництва, могла обійтись і без Італії. Зрештою так і сталося. Слід зауважити, що Італія дотримала своєї таємної обіцянки Франції утриматися від участі в німецькому нападі на неї [16]. Улітку 1914 року, коли Австро-Угорщина вирішила, що на часі для «відведення загроз» і збереження «спокою Європи» напасти на Сербію, а Берлін і не намагався зупинити війну, мабуть, поділяючи занепокоєність Відня, Рим вирішив зачекати й поміркувати, на чиєму боці вигідніше відстоювати так званий європейський спокій.

Італія відмовилася вступити у війну як член Потрійного союзу на боці Німеччини й Австро-Угорщини й заявила про свій нейтралітет. Цей крок не був суто символічним – завдяки італійському нейтралітету Франція змогла перемістити на західний фронт 4 дивізії, тобто 80 тис. військовослужбовців, які чатували її південний кордон [17]. 31 серпня 1914 року Міністр закордонних справ повідомив послу Німеччини, що уряд Італії дійшов такого висновку: «[...] дії Австрії проти Сербії слід розглядати як акт агресії, і, отже, відповідно до умов договору про Потрійний альянс, “casus foederis” відсутній. Тому Італія має визнати себе нейтральною. [...] Оскільки Італія не була заздалегідь проінформована про дії Австрії проти Сербії, немає причин очікувати її участі у війні, тому що завдано прямої шкоди італійським інтересам. [...] Уряд залишає за собою право пізніше визначити, чи можливе втручання Італії на боці союзників, якщо на той час інтереси Італії буде забезпечено задовільно» [18]. Отже, виконувати союзницькі зобов'язання Італія відмовилася, але залишила собі шпарину для подальшого територіального торгу з Австро-Угорщиною. Треба було тільки скласти належну ціну порушенню нею нейтралітету, тоді б Рим не забарився винайти достатню причину для вступу у війну. Згодом у декларації про вихід Італії з Потрійного союзу від 4 травня 1915 року на розвиток аргументації, запропонованій улітку 1914 року, Рим заявив: «Навіть передбачені договором зобов'язання доброзичливого нейтралітету виявилися порушеними [...] Правду кажучи, і розум, і почуття разом заперечують, аби можна було дотримуватися доброзичливого нейтралітету, коли один із союзників узявся за зброю для втілення програми, діаметрально протилежної тим життєвим інтересам другого союзника, забезпечення яких є фундаментом самого союзу» [19]. Так відбулася відмова Італії від нейтралітету (невтручання) у війні. У змаганнях за залучення «цінного» союзника згодом кращі умови запропонувала Антанта.

Найтрагічнішою для Антанти подією постала втрата контролю над чорноморсько-середземноморськими протоками внаслідок приєднання Туреччини до блоку Центральних держав майже заразом зі втратою Італії. Збереження проток вільними для проходу суден і кораблів Антанти, через які відбувалося б постачання російської армії, мало би бути пріоритетним завданням спільної стратегії. Велика Британія, Франція та Німеччина справляли неабиякий вплив в Османській імперії до війни, але тільки Берлін вдався до ефективних кроків для отримання контролю над протоками – починаючи з місії Л. фон Сандерса в грудні 1913 року [20]. Лондон і Париж не довіряли Санкт-Петербургу, через це й низку інших прорахунків німецькі дії призвели до потрібного Берлінові результату. Британський дипломат А. Ніколсон зазначав: «Хоча ми готові визнати,

що призначення німецького генерала [Сандерса] [...] має серйозний характер, однак ми будемо мати досить комічний вигляд, якщо згодом виявиться, що Сазонов (С.Д. Сазонов – Міністр закордонних справ Росії 1910–1916 рр. – *Авт.*) [...] нас зрадив. Насправді ми зі свого боку не бажаємо тягати каштани з вогню для Росії» [21].

У Санкт-Петербурзі розуміли наслідки закриття проток для Росії та вдалися до оцінювання можливості самотужки провести операцію з їх захоплення. Висновок Особливої наради високих посадовців імперії за участю керівників російських армії та флоту 8 (21) лютого 1914 року був невтішний: така операція вимагала «ретельної і тривалої підготовки протягом кількох років» [22]. Важко погодитися з автором фундаментальної праці з дипломатичної історії проблеми проток О. Машевським, коли він, посилаючись на надані С. Сазоновим у його «Спогадах» оцінки, пише: «Місія Сандерса стала потужним сигналом для подальшої консолідації країн Антанти. Згадані вище обставини спонукали царську дипломатію звернути свою увагу на зміцнення союзницьких відносин зі своїми партнерами» [23]. Далі О. Машевський наводить слова Ніколая II в бесіді з британським послом Дж. Б'юкененом 3-го квітня 1914 року, які повністю відображають тогочасний стан російсько-британських союзницьких (?! – *Авт.*) відносин: «Не було нічого, що заважало б зближенню Німеччини з Росією, крім питання Дарданелл» [24]. Не отримавши задовільної відповіді на пропозицію «укласти договір на зразок того, що між Англією та Францією», цар уточнив: «Людей у мене більш ніж достатньо [...] але можна було б успішно зорганізувати співробітництво британського й російського флотів. Наша співпраця зараз обмежена питанням Персії, проте я схильюся до її розширення у вигляді якого-небудь акту, що констатує факт англо-російського співробітництва в Європі» [25]. На відміну від авторів, які вже понад сто років знаходять у британсько-російській конвенції 1907 року засади Антанти [26] й продовжують пошуки в тому ж напрямі, самодержець добре розумів надзвичайну обмеженість наявної угоди, яку навіть за багатой уяви важко було сприйняти як військово-політичну. Договору про союз Санкт-Петербург прагнув, але так і не дочекався до початку війни. Не було укладено російсько-англійської військово-морської конвенції за аналогією з англо-французькою. Отже, консолідації Антанти в тристоронньому форматі аж ніяк не відбулося.

У травні 1914 року урядова делегація Туреччини відвідала Ніколая II в його Лівадійському палаці в Криму та запропонувала укласти договір про військово-політичний союз. Росіяни сумнівалися в щирості пропозиції Порти, оскільки знали про розстановку сил у турецькому керівництві, де переважали прихильники пронимецької орієнтації, але не відхилили її. 24 травня у промові в Думі С. Сазонов казав: «Свобода торгівлі в прото-

ках відповідає інтересам Оттоманської Порти й життєвим інтересам Росії, її можна реалізовувати лише в умовах мирного розвитку Туреччини» [27]. Утім у Туреччині мало хто вірив у готовність росіян відмовитися від прямого контролю над протоками й Константинополем. Л. Сандерс і німецький посол барон Г. Вангенгайм блокували не надто рішучі рухи турків у бік Антанти. Цікаво, що посол наполягав у липні 1914 року: «[...] політика Потрійного альянсу має визначити відносини так, аби – раптом Туреччина стане колись чинником сили – не було зобов'язань, яких нам треба дотримуватися» [28]. Загалом посол дуже сумнівався в цінності Порти як союзника, враховуючи її важке внутрішнє й міжнародне становище. Ці сумніви розвіяла однозначна реакція кайзера: «Теоретично правильно, але нині це – помилка. Зараз потрібен кожний ствол на Балканах, готовий стріляти в слов'ян заради Австро-Угорщини [...] Це опортуністична політика, але в цьому випадку треба її дотримуватися» [29]. 2 серпня 1914 року було укладено таємну німецько-турецьку угоду про військовий союз.

Франко-російський військово-політичний союз було оформлено двома таємними угодами – од 27 серпня 1891 року та 17 серпня 1892 року. Шляхом обміну листами між послом Франції в Санкт-Петербурзі Монтебелло й Міністром закордонних справ Росії Гірсом од 27 грудня 1893 року (4 січня 1894 року) військова конвенція набула чинності. Невдовзі угоду було закріплено низкою додаткових документів, зокрема військово-морською конвенцією [30]. Договір анулював та оприлюднив більшовицький уряд Росії, коли уклав сепаратну угоду з Німеччиною (Брестський мир) взимку 1918 року. Але жодних документів, які б визначали напрями інституціоналізації військово-політичного співробітництва, у цих і пізніших публікаціях таємних угод царського й Тимчасового урядів уміщено не було. Ідеться, зокрема, про військово-технічну співпрацю чи допомогу із французького боку в модернізації збройних сил Російської імперії, розбудові російських збройових підприємств. Щоправда, ще до укладення військової конвенції Франція робила демонстративні кроки щодо підсилення збройних сил Росії. Так, у 1888–1899 рр. Кабінет міністрів надав дозвіл на допомогу Росії у виготовленні стрілецької зброї з використанням бездимного пороху, що тоді було значною інновацією. Росіянам дозволили ознайомитися з новітньою гвинтівкою Лебеля й розмістити замовлення на 500 000 екземплярів спеціальної «російської» моделі такої зброї [31]. Але центральним моментом у підтримці Францією союзника стали фінансові позики російському уряду. До речі, 1914 р. державний борг Росії був найбільшим у світі – це пояснює її становище «молодшого» партнера в Антанті й надвисоку чутливість до надання допомоги з боку західних союзників, адже росіянам бракувало зброї, боєприпасів і ресурсів для їхнього виробництва.

Загалом договірно-правова база російсько-французької Антанти була надзвичайно слабкою. Перший пакет обміну дипломатичними нотами в 1891 році містив лише зобов'язання, підписане тодішніми міністрами закордонних справ, діяти спільно в усіх питаннях, пов'язаних із загрозами миру, а в разі виникнення такої загрози розпочати консультації щодо «невідкладних та одночасних заходів», які мають бути задіяні для захисту їхніх взаємних інтересів. Пакет 1893–1894 років зобов'язував генеральні штаби обох держав розпочати мобілізацію своїх збройних сил у відповідь на оголошення мобілізації однією з країн – членів Потрійного союзу; якщо Німеччина нападе на Францію самостійно чи разом з Італією, Росія прийде їй на допомогу; у випадку нападу на Росію Німеччини – окремо чи спільно з Австрією – на допомогу прийде Франція. Угода також передбачала кількість військ, які мобілізує кожна зі сторін у разі війни з Німеччиною, та одночасне введення їх у бій, щоб агресор опинився в ситуації війни на двох фронтах – західному й східному. Питання мобілізації в генштабах союзників трактували однозначно – як необхідний крок до війни, а не запобіжний захід, який мав би змусити противника своєчасно зупинитися й зберегти мир. У додатковій угоді було передбачено відмову від укладання сепаратного миру кожною зі сторін та обмін військовою інформацією. Останнє взаємне зобов'язання було надзвичайно хитким, його реалізація в наступні роки залежала від кон'юктурних змін стану відносин між Парижем і Санкт-Петербургом.

Конвенція була надзвичайно обмеженою навіть у суто мілітарному сенсі, а про її політичний аспект годі й казати. Жодного слова не було про цілі, за які напоготові воювати союзники. Із цього приводу влучно висловився Дж. Кеннан: «Документ відображав світ думки, у якому визнаються тільки воєнні фактори. Військові дії, за визначенням, були ефективним засобом досягнення будь-яких цілей» [32]. Документ не був затверджений підписом царя Александра III, що надало б йому належної легітимності в Російській імперії. У Французькій Республіці така конвенція вимагала затвердження з боку парламенту, чого не відбулося (на момент укладення угоди її гарантовано підтримав би французький законодавчий орган). Париж до кінця відстоював публічність конвенції, що категорично заперечував Санкт-Петербург, бо в російському уряді тривала боротьба прихильників французької та німецької орієнтацій. Цар бажав зберегти руки вільними, проте через таку таємність Антанта була нездатна виконувати функцію стримування німецької агресії. Для широкого загалу на час створення вона залишилася за лаштунками великого шоу «взаємних візитів кораблів». Французька ескадра навідалася до Кронштадту в липні 1891 року, під час церемонії її врочистої зустрічі цар Александр III був змушений вітати революційний гімн «Марсельезу». Візит-відповідь російської ескадри до Тулону в жовтні 1893

року (щоправда, два російських кораблі прибули до порту на буксирі французьких – через пошкодження, отримані під час зіткнення між собою у відкритому морі) перетворився на гучну маніфестацію взаємної любові [33].

Але надто часто протягом наступних 1894–1914 рр. франко-російським відносинам була властива «любов без взаємності». Найскандальніший із випадків «зради», мабуть, пов'язаний зі спробою німецько-російського військово-політичного зближення неподалік Бйорке (нині острова Великий Березовий, РФ) 1905 р. [34].

Боротьба з Райхом разом зі союзниками – Росією та Британією – була французькою мрією з 1871 року, яка врешті матеріалізувалася в 1914-му. Франція не була достатньо сильною, щоби протистояти Німеччині в боротьбі «один проти одного», тож вона завжди прагнула цього уникнути. Франція відчувала себе «підготовленою до війни» [35], але за умови, що на її боці негайно виступить Росія. Якщо порівнювати з іншими державами, франко-російське військово-політичне співробітництво було краще інституціалізоване, та його рівень, як виявилось під час війни, не дотягував навіть до мінімально задовільного. Практичні кроки в цьому напрямі здебільшого підміняли малозмістовними деклараціями про добрі наміри сторін.

Цікаво, що на етапі формування франко-російського союзу його учасники розглядали Велику Британію як потенційного члена альянсу за участі Німеччини, Австро-Угорщини й Італії. Зокрема, у листі Міністра закордонних справ Росії Н. Гірса послу його країни у Франції від 9 (21) серпня 1891 року, зміст якого було доручено довести французькій стороні, зазначено: «[...] Потрійний союз відкрито відновлено та приєднання Великої Британії до політичних цілей, яких прагне досягти цей союз, є більш-менш імовірним» [36]. На відміну від російсько-французької Антанти, англо-французький військово-політичний союз не був навіть мінімально інституціалізований аж до початку війни. Внутрішньополітичні обставини Великої Британії заважали створенню формалізованого військово-політичного союзу з Францією в мирний час, але її шанси отримати в майбутньому британську підтримку поліпшувалися зі спуском на воду кожного нового німецького лінійного корабля. Із вступом Британії у війну Берлін мав би турбуватися не тільки про Росію, а й про військово-морське суперництво з найсильнішим у світі Королівським флотом, про загрозу блокади зовнішньої торгівлі й висадку британського експедиційного корпусу на Півночі Франції, Бельгії чи навіть Німеччини. Велика Британія, завдяки поєднанню фінансових ресурсів, виробничої потуги, імперських володінь і військово-морської сили, залишалася світовою потугою «номер один», хоча її лідерство дедалі менше вражало на початку ХХ століття. Лондон був зацікавлений якщо не в збереженні статус-кво, то принаймні в повільних і мирних змінах світового порядку. Цілі бри-

танців полягали в захисті власних позицій в Індії, підтримці морської переваги, імовірно, також збереженні європейського співвідношення сил, та й по всьому. Мабуть, тому лорд Солсбері виступив проти формалізації взаємних безпекових зобов'язань із Німеччиною в 1889 і 1898–1901 роках, а Е. Грей прагнув уникнути інституціоналізованого англо-французького військового союзу, який у Парижі та Берліні могли сприймати протилежно. Результатом такої страусової політики стала відмова від стримування імперських загарбницьких апетитів Німеччини в Європі. У нових обставинах спроби зберегти «руки вільними» й відданість сформульованому лордом Пальмерстоном відомому принципу британської зовнішньої політики XIX століття – «країна має постійні інтереси, але не постійних союзників» – призвели до згубних наслідків. «Традиційне маневрування між антагоністичними інтересами Великої Британії – імперськими й континентальними, стратегічними й фінансовими – тривало в старому річищі» [37], – констатує П. Кеннеді. Вирішення своїх проблем Лондон аж до початку війни не бачив на шляху встановлення надійних постійних союзницьких зв'язків.

Заснування англо-французької Антанти зазвичай пов'язують з угодою від 8 квітня 1904 року, що складалася з конвенції про Ньюфаундленд і Західну Африку та двох декларацій – про Сіам, Єгипет і Марокко. Зміст угоди стосувався тільки врегулювання колоніальних суперечок між двома державами й не торкався проблем європейської безпеки [38]. Оцінки подальших воєнно-політичних наслідків цього документа є надзвичайно суперечливими та здебільшого недостатньо обґрунтованими. Справді, невдовзі було розпочато таємні консультації між морськими й армійськими відомствами двох держав – «бесіди», як їх називав Е. Грей. Але відомий дослідник витоків війни Фей помиляється, коли вважає, що «[...] спочатку ці угоди (домовленості. – *Авт.*) не були такими суворими й зобов'язувальними, як франко-російський союз. Але поступово вони, якщо не за своєю формою, то майже перетворилися на найбільш життєву ланку всієї системи таємних союзів, попри ту старанну пунктуальність, з якою сер Е. Грей постійно повторював, що “Англія вільна в своїх діях”. Він дозволив англійському й французькому морським і військовим штабам виробити технічні угоди для спільних воєнних дій, що стали базою стратегічних планів обох держав» [39]. Насправді спільних стратегічних проєктів у двох союзників не було, вони не спромоглися навіть відпрацювати узгоджені плани окремих операцій. Це стало очевидним уже з подій перших місяців війни й відтоді гостро відчувалося аж до перемир'я восени 1918 року.

Консультації між британським і французьким генеральними штабами відбувались утаємничено навіть од членів Кабінету міністрів Великої Британії та ні до чого конкретно не зобов'язували Лондон. Військовий міністр

Р. Холдейн дав дозвіл на переговори між штабами, які мали залишатися «суто відомчим питанням». Спільне планування операцій проти Німеччини в разі її нападу на Бельгію «тупцювало на місці», адже британці бажали проводити її самотужки, вважаючи Антверпен і прилегле до нього узбережжя ключем до безпеки острова. Глава Адміралтейства лорд Фішер відстоював стратегію абсолютного пріоритету ведення війни на морі й використання армії лише як допоміжної операціям ВМС сили. Він не приховував своїх сумнівів у боєздатності французьких збройних сил, називав планування спільної з ними кампанії на суходолі «самогубним ідіотизмом», мовляв, німці розіб'ють французів, а разом із ними така доля спіткає й британський експедиційний корпус. Єдине, на що погоджувався Фішер, – це десант на балтійському узбережжі Східної Пруссії, од якого «шапкою докинути» до Берліна. Хоча 1910 року його зняли з посади, нагородивши титулом пера, він залишався впливовою особою поміж військових і політиків [40].

У грудні 1909 року було розпочато приватні контакти начальника Британського штабного коледжу бригадного генерала Г. Вілсона з його французьким колегою генералом Ф. Фошем. Відтак Вілсон протягом чотирьох років багаторазово їздив до Бельгії, подорожував бельгійсько-німецьким і франко-німецьким кордонами, відвідував місця можливих боїв наступної війни в Арденах, Ельзасі й Лотарингії. Під час неофіційних візитів до Франції Вілсон зустрічався з представниками Генерального штабу. На думку Б. Такман, зусиллями керівництва ЗС Великої Британії експедиційний корпус загалом добре підготувався до участі у війні на континенті, було задіяно заходи з доведення його чисельності до рівня воєнного часу в разі мобілізації. Проте ніяких планів транспортування через Ла-Манш, розміщення, постачання, зокрема продовольства, висування до районів зосередження у Франції не існувало. Зазначені недоліки спільного планування, вважає Б. Такман, удалося здебільшого подолати до лютого 1912 року, коли французи доповіли своїй Вищій раді, що сподіваються на прибуття на континент Британського експедиційного корпусу чисельністю 145 000 осіб, який мав набути повної боєготовності на 15-й день мобілізації. Але планів взаємодії французьких і британських військ та спільного командування операціями так і не було затверджено. І не без причини, адже в 1912 році новий начальник Генерального штабу Великої Британії Дж. Френч спробував відродити ідею самостійних дій британських збройних сил на території Бельгії. Зі свого боку, бельгійське керівництво вирішило твердо дотримуватися нейтралітету. Лондон доводив Парижу, що тільки в разі нападу Німеччини на Бельгію той може розраховувати на підтримку Великої Британії. Розробляти спільний англо-французький план операцій військові завершили до липня 1914 року, як стверджує Б. Такман. Але політичне керівництво Великої Британії й далі дотриму-

валось у відносинах із Францією принципу «жодних зобов'язань» [41], що не тільки не сприяло стримуванню німецької агресії, а й згодом завадило практичним крокам із його реалізації. Мабуть, одним із найкрасномовніших документів, які демонструють сутність британської політики у сфері союзницького співробітництва, слід визнати знаменитий лист Міністра закордонних справ Великої Британії Е. Грея французькому послу в Лондоні П. Камбону від 22 листопада 1912 року. Там, у відповідь на пропозицію Прем'єр-міністра Франції Р. Пуанкаре укласти договір про військовий союз (Париж висунув розгорнуту аргументацію на користь такого кроку), зокрема, було зазначено: «Останніми роками французькі та британські морські й військові експерти час од часу радилися. Завжди було передбачено, що такі наради не обмежують свободи кожного уряду вирішити будь-якої миті в майбутньому, допомагатиме він іншому військовою силою чи ні. Ми згодилися, що наради експертів не розглядають і не мають розглядати як зобов'язання, котре може примусити який-небудь з урядів виступити за обставин, що не склалися, та, можливо, ніколи не складуться. [...] Якщо один із урядів матиме серйозні підстави очікувати неспровокованого нападу з боку третьої держави або якоїсь події, що загрожує загальному миру, то він має негайно обговорити з другим, чи діятимуть обидва уряди разом, щоби запобігти нападу й зберегти мир; якщо ж дійдуть згоди, то до яких заходів вони готові спільно вдатися» [42]. Відмову від формалізації військово-політичних союзницьких відносин лише частково компенсувала обіцянка британців «у разі спільного військового виступу негайно взяти до уваги плани генеральних штабів», до того ж послаблена умовою, що «уряди тоді вирішуватимуть, як їх [плани] буде задіяно» [43].

Під час зустрічі з полковником Е. Хаузом, емісаром Президента США В. Вілсона, у червні 1914-го Е. Грей наголосив, що «між Англією, Францією і Росією немає письмової угоди, їхня домовленість є простим виразом взаємної симпатії та рішучості оберігати інтереси одне одного» [44]. Першого серпня 1914 року, дня, коли Німеччина оголосила війну Росії та вторглася до Люксембурга, на засіданні Кабінету міністрів Великої Британії з 18-ти членів 12 висловилися проти того, щоби запевнити Францію в наданні їй допомоги в разі війни. Під час перерви в засіданні Грей зустрівся з Камбоном і заявив йому: «Франція має самотужки ухвалити рішення й не розраховувати на допомогу, яку зараз ми не в змозі надати» [45]. Того самого дня урядуша фракція лібералів у Палаті громад 19-ма голосами проти 4-х (більшість утрималися) схвалила пропозицію не втручатись у війну «незалежно від розвитку подій у Бельгії чи деінде» [46]. Третього серпня Грей виступив із промовою, закликавши Палату громад підійти до кризи з позиції «британських інтересів, честі британців і британських зобов'язань».

За його словами, на той момент «жодні таємні угоди з Францією не обмежують свободу Англії обрати власний курс». Париж вступив у війну на виконання «своїх зобов'язань щодо Росії, але ми не беремо участі у франко-російському союзі, ми навіть не знаємо умов цього союзу» (?! – *Авт.*). Грей повідомив про військово-морську угоду з Францією, згідно з якою французький флот зосереджено в Середземномор'ї, а північно-західне узбережжя цієї країни не захищене з моря. Тому Англія має захищати Ла-Манш. Головною думкою промови був бельгійський суверенітет, трактований у широкому контексті своєрідної моделі теорії європейського «доміно»: «Якщо Францію поставлять на коліна, те саме трапиться з Бельгією, а згодом Голландією та Данією [...] Наприкінці війни нам, навіть за неучасті в ній, не вдасться запобігти падінню всієї Західної Європи під тиском однієї панівної держави [Німеччини]» [47]. Через дві години після закінчення виступу Грея Німеччина оголосила війну Франції.

Те, що Е. Грей до кінця приховував наміри Великої Британії втрутитися, а це підштовхувало німців до війни, дивувало навіть його прихильників і викликало гостру критику всіх британських партій. А. Понсонбі із цього приводу зауважує: «Історія замовчувань, ухилянь, дезінформації в передвоєнній дипломатії є трагічною ілюстрацією низьких стандартів національної честі – коли йдеться про війну, що було прийнятним для державних діячів, чия особиста честь не викликала сумнівів» [48]. У бесіді з Послом Великої Британії в Санкт-Петербурзі 25 липня 1914 року С. Сазонов резонно заявив, що якби Британія «рішуче стала на бік Франції та Росії, то не було б війни, а якщо [вона] покине їх тепер напризволяще, то пролляються ріки крові, і врешті-решт [вона] все ж таки буде втягнута у війну» [49]. У відповідь Дж. Б'юкенен повторив офіційну позицію Лондона: «Англія могла би з більшою користю відігравати в Берліні й Відні роль посередника, як друг, який, коли б заклики до поміркованості залишили без уваги, міг би в один чудовий день перетворитися на союзника, ніж якби Англія відразу оголосила себе союзницею Росії» [50]. І цей «чудовий день» настав у Лондоні 4 серпня.

Напад Німеччини на Бельгію цього дня став приводом для вступу у війну Великої Британії. У своїй промові в Райхстагу того ж дня канцлер Т. Бетман-Гольвег, зокрема, заявив: «Наше вторгнення до Бельгії суперечить міжнародному праву (Німеччина була однією з країн-гарантів нейтралітету Бельгії з часу створення цієї держави 1830 року. – *Авт.*), але зло, – я кажу відверто, – яке ми заподіяли, негайно перетвориться на добро, щойно ми досягнемо своїх воєнних цілей» [51]. Коли британський посол вручав у Берліні канцлеру ультиматум із вимогою поважати суверенітет Бельгії, загрожуючи в іншому випадку війною, він почув од Бетмана-Гольвега: «Англія робить неймовірне, ладна на війну зі спорідненою нацією, це можна порівняти з ударом у спину – Німеччині, яка

бореться за своє життя з двома розбійниками, Росією та Францією, і бере на себе відповідальність за всі можливі жадливі наслідки – й усе це лише за єдине слово “нейтралітет”, за шматок паперу» [52]. Як бачимо, у Гітлера, Геббельса, Ріббентропа були достойні попередники щодо неповаги до міжнародно-правових зобов’язань.

Отже, коли Антанта вступила у війну, її три учасники не були формально пов’язані єдиним союзним договором, який визначав би зобов’язання сторін. Тільки 25 серпня (5 вересня) 1914 року в Лондоні було підписано угоду між Росією, Англією та Францією. Згідно з документом, який умістився в десять рядків, три уряди взаємно зобов’язалися «не заключати сепаратного миру протягом цієї війни» й «не ставити мирних умов без попередньої угоди з кожним з інших союзників». Цим і було вичерпано союзний договір трьох членів Антанти [53].

Нагадаємо очевидний факт – Росія вступила у війну з Австро-Угорщиною не на виконання союзницьких зобов’язань, а на захист несоюзної країни – Сербії. Згодом її шляхом пішла й Велика Британія – у відповідь на порушення нейтралітету позасоюзної Бельгії. Потім відбулася «ланцюгова реакція», під час якої до війни втягувалися союзні й інші держави. На думку відомого дослідника альянсів С. Ван Евери, «[...] росіяни боялися, що опиняться перед безпосередньою небезпекою, якщо Австрія розгромить Сербію. Сербія була важливим додатковим фактором сили для [франко-російського] альянсу, вважали вони, отже, загибель Сербії призведе до “ефекту доміно” на Балканах, який досягне Росії. За Сербією настане черга Болгарії. Згодом Німеччина з’явиться на Чорному морі й буде здатною проектувати силу безпосередньо на Південну Росію. За словами Міністра закордонних справ Російської імперії С. Сазонова, це буде “смертний вирок для Росії”» [54]. Немає сумнівів у таланті російського дипломата, як і його колег, жонглювати геополітичними категоріями. Значно гірше в них склалося зі спуском із захмарних висот геополітичних марень на грішну землю – подбати про підвищення боєздатності сербської армії, своєчасно організувати поставку їй озброєнь, амуніції та підсилити військовими інструкторами. Нічого навіть близько до цього зроблено не було. Пояснення просте – імперська зверхність призводила до аберації зору.

За 17 місяців – із січня 1913 до 1 липня 1914 року – начальник австро-угорського Генерального штабу К. Гетцендорф 26 разів звертався до керівництва своєї країни з вимогою розпочати війну проти Сербії. У листі до німецького колеги Г. Мольтке (молодшого) в лютому 1914 року він стверджував, що Австрії негайно слід «розірвати кільце, яке знову стискається навколо нас» [55]. Під враженням поразок Османської імперії від Балканських держав перед війною Гетцендорф вважав, що ос-

танній шанс Дунайської імперії уникнути такої ж сумної долі полягає у використанні сараєвського інциденту для знищення Сербії, яка була для нього втіленням нав'язливої ідеї «слов'янської загрози» [56]. Водночас начальник Генерального штабу затуляв очі на стан власних Збройних сил, розраховуючи на рятівну допомогу з боку Німеччини. Натомість Берлін не тільки не зупинив напад свого молодшого партнера на Сербію, а й, трішки повагавшись, вирішив діяти відповідно до формули «зараз саме час, завтра воювати буде запізно». У німецькій верхівці поширювали облудні тези здебільшого такого змісту: по-перше, Росія до війни не готова, вона вже декілька разів здавала сербів, і немає причин, чому зараз «солідарність» має спрацювати (адже навіть жодного натяку на формалізовані військово-політичні союзницькі відносини між Санкт-Петербургом і Белградом – публічні чи таємні – не було); по-друге, після того як Росія завершить військову реформу – 1916? 1918? 1930-го року? (були різні плани нарощування військової сили недієздатного й архаїчного політико-економічного та соціального механізму Російської імперії) – воювати з нею Німеччині стане не під силу. Ситуацію зображували так, нібито Німеччина та її молодший союзник уже вичерпали всі ресурси підвищення власної боєздатності й через якісь примарні перестороги вимушені зупинитися. Або Німеччина вже досягла абсолютної досконалості, здатна самотужки легко перемогти у війні на два фронти (проти чого застерігав іще канцлер Бісмарк). І перше, і друге припущення не мали серйозного підґрунтя. Жодних важелів силоміць «затягти» Берлін у війну Відень не мав, хіба що сміховинний – загрожувати полишити союзника «на самоті» .

Як справедливо вважає авторитетний дослідник Р. Джарвіс, «[...] коли європейські лідери втягнули свої країни у війну в 1914 році, вони однозначно вірили, що конфлікт їм нав'язали й, на відміну від їхніх супротивників, вони не мали вибору. [...] До останніх днів липня ніхто з них не відчував, що взагалі в будь-якому значущому сенсі обирає. Інакше кажучи, більшість тих, хто ухвалював рішення 1914 року, вважали, що в них є домінуюча стратегія, тому курс, якого вони дотримувалися, був найкращим, незалежно від дій іншої сторони. Важке завдання з'ясування чужих побоювань і намірів, а також розглядання можливості того, що їхні дії можуть погіршити ситуацію, не брали до уваги. Прагнення мінімізації відповідальності та збільшення комфорту під час кроків, які загрожували війною, заважали усвідомити, що обережніший шлях буде безпечнішим» [57].

Військово-політичні союзи – Потрійна згода (Антанта) й Потрійний союз (після виходу з нього Італії – союз Центральних держав), незважаючи на зафіксовані в таємних угодах позірні оборонні цілі, було створено для ведення війни, а не підтримання миру шляхом взаємного стримування. Слабка інституціоналізація обох союзів не дала їм змоги ані стримувати

опонентів чи партнерів од розв'язування війни, ані в подальшому припинити військові дії після провалу низки запланованих стратегічних операцій. Таємність багатьох угод або практик військово-політичної взаємодії найкраще виявляє справжні, а не задекларовані цілі обох союзів. Можна припустити, що якби Антанта в складі Франції, Росії та Великої Британії була стабільним союзом із ясно сформульованими відкритими цілями підтримання миру в Європі й розв'язання конфліктів дипломатичним шляхом, Австро-Угорщина не напала б на Сербію, тому що Німеччина не дала б їй цього зробити. До останнього моменту Берлін не втрачав надії на англійський нейтралітет. Військово-політичні союзи не втягували когонебудь у війну проти його волі, це просто було їм не під силу, бо вони взагалі не мали належної інституціоналізації чи мали надто слабку.

Звичайно, велика європейська війна могла статися й раніше 1914 року. Своїми діями держави постійно загрожували одна одній, а також неодноразово намагалися створити враження загрози агресії, хоча насправді керівництво не збиралося застосовувати військову силу. Усе це підривало міжнародну стабільність. Зусилля європейських лідерів, оскільки не йшлося про створення сталого військового союзницького потенціалу, об'єднаного спільною стратегією заради досягнення узгоджених цілей, було дипломатичною грою: сторони блефували, намагалися розігравати козири, яких у них насправді не було, тощо. Початкові ставки, зокрема колоніальні й територіальні зазіхання гравців, були мізерними, якщо порівняти з розплатою, що значно перевищила їх – колапс чотирьох імперій, тобто Австро-Угорської, Російської, Німецької, Османської, та дві найвеличніші тоталітарні революції в Європі ХХ століття – російська (більшовицька) й німецька (нацистська). Факти свідчать, що зовсім не союзні зобов'язання примусили держави стати на той чи інший бік – влада кожної країни на власний розсуд ухвалювала рішення про вступ у війну, керуючись хибними «національними інтересами».

1. *Snyder G.* Alliance Politics. Ithaca and London: Cornell University Press, 1997. P. 352.
2. *Ibidem.* P. 350–351.
3. Австро-германский договор 1879 г. о союзе // Мировые войны XX века. Кн. 2: Первая мировая война: документы и материалы. 2-е изд. / отв. ред. В.К. Шацилло. Москва: Наука, 2005. С. 8
4. Там же. С. 7.
5. Там же. С. 8.
6. Там же.
7. Там же. С. 7.
8. *Уткин А.* Первая мировая война. Москва: Алгоритм, 2001. С. 22.
9. *Хейстингс М.* Первая мировая война. Катастрофа 1914 года. Москва: Альпина, 2017. С. 85.
10. *MacMillan M.* The War that Ended Peace: The Road to 1914. New York, 2013. P. 362.
11. *Ibidem.* P. 367.
12. *Ibidem.* P. 368.
13. Образование Тройственного союза в 1882 г. // Мировые войны XX века. Кн. 2: Первая мировая война: документы и материалы. С. 9–10.

14. Там же. С. 10.
15. Там же. С. 9.
16. *MacMillan M.* The War that Ended Peace: The Road to 1914. New York, 2013. P. 363–365.
17. *Такман Б.* Августовские пушки. Москва: Молодая гвардия, 1972. С. 192.
18. Telegram from German Ambassador at Rome to the German Foreign Office in Berlin. 31 July 1914. <https://www.firstworldwar.com/source/italianneutrality.htm>
19. Декларация о выходе Италии из Тройственного союза от 4 мая 1915 г. // Мировые войны XX века. Кн. 2: Первая мировая война: документы и материалы. С. 428–429.
20. *Машевський О.П.* Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. початок 1920-х рр.). К.: Аквілон-Плюс, 2010. С. 481.
21. Там само. С. 489.
22. Там само. С. 505.
23. Там само. С. 507
24. Там само. С. 509
25. Там само. С. 510.
26. Конвенция 1901 г. между Россией и Англией по делам Персии, Афганистана и Тибета от 18/31 августа 1907 г. // Мировые войны XX века. Кн. 2. С. 19–24.
27. *Howard H.* The Partition of Turkey. A Diplomatic History, 1913–1923. Norman: University of Oklahoma Press, 1931. P. 72–74
28. Ibidem.
29. *Howard H.* The Partition of Turkey. P. 84.
30. Мировые войны XX века. Кн. 2. С. 10–13.
31. *Kennan G.* The Fateful Alliance France, Russia, and the Coming of the First World War. NY: Pantheon Books, 1984. P. 32.
32. Ibidem. P. 97, 220.
33. Ibidem.
34. Русско-германский союзный договор от 11 (24) июля 1905 г. // Мировые войны XX века. Кн. 2: Первая мировая война: документы и материалы. 2-е изд. / отв. ред. В.К. Шацилло. Москва: Наука, 2005. С. 18.
35. *Kennedy P.* The Rise and Fall of Great Powers. NY: Vintage Books, 1989. P. 431.
36. Гирс – Моренгейму // Мировые войны XX века. Кн. 2. С. 11.
37. *Kennedy P.* The Rise and Fall of Great Powers. P. 443.
38. Англо-французское соглашение, 8 апреля 1904 г. // Мировые войны XX века. Кн. 2. С. 16–17.
39. *Фей С.* Происхождение мировой войны. Т. I. Москва: ГСЭИ, 1934. С. 141.
40. *Такман Б.* Августовские пушки. С. 78–79.
41. Там же. С. 82–83, 90–91.
42. *Хвостов В.М.* История дипломатии. Т. II. Москва: ГИПЛ, 1963. С. 719.
43. Там же. С. 720.
44. Письма Хауза президенту. Лондон, 26 июня 1914 г. // Мировые войны XX века. Кн. 2. С. 110.
45. *Такман Б.* Августовские пушки. С. 143, 150.
46. Там же.
47. Там же. С. 180–181.
48. *Ponsonby A.* Falsehood in War-Time: Propaganda Lies of the First World War. N.P.: Allen and Unwin, 1928. <http://www.vlib.us/www/resources/archives/texts/t050824i/ponsonby.html>
49. Английский посол в Петербурге Бьюкенен – министру иностранных дел Великобритании сэру Эдуарду Грею 25 июля 1914 г. // Мировые войны XX века: в 4-х кн. / Ин-т всеобщей истории РАН. Москва: Наука, 2005. Кн. 2: Первая мировая война: док. и материалы. 2-е изд. / отв. ред. В.К. Шацилло. 2005. С. 50.
50. Там же.
51. *Такман Б.* Знач. праця. С. 195.
52. *Такман Б.* Знач. праця. С. 197.
53. Соглашение России, Англии и Франции о незаключении сепаратного мира 23 августа (5 сентября) 1914 г. // Мировые войны XX века. Кн. 2. С. 344.
54. *Van Evera S.* Causes of War: Power and the Roots of Conflict. Ithaca and London: Cornell Univ. Press, 1999. 268 p. P. 219.
55. *Хейстингс М.* Первая мировая война. Катастрофа 1914 года – Москва: Альпина, 2017. С. 83.
56. Там же. С. 84.
57. *Jervis R.* Perception and Misperception in International Politics. Princeton: Princeton University Press, 2017. P. 86–87.

Oleksandr POTIEKHIN,
*Doctor of History,
Full Professor, Makarenko Sumy State
Pedagogical University,
Chief Research Fellow,
Institute of World History,
National Academy of Sciences of Ukraine*

ALLIED COOPERATION IN EUROPE ON THE EVE OF WORLD WAR I

Annotation. The article puts forward an opinion that the current crisis of world order requires reverting to discovering the reasons of World War I.

The author states that in 1914, a majority of decision-makers believed they had a dominant strategy; thus, the policy they followed was the best, irrespective of another party's actions. The complicated task of clarifying the concerns and intentions of others as well as predicting the aggravation of the situation as a result of their actions was not taken into account. The quest for minimising responsibility and increasing comfort while taking bellicose measures hindered the realisation of the fact that a more cautious strategy was a safer option.

The military and political alliances, including the Entente Cordiale (the Triple Entente) and the Triple Alliance (after Italy's withdrawal, the Central Powers), the defence purposes enshrined in secret agreements notwithstanding, were established for waging wars but not for maintaining peace by mutual containment. Fragile arrangements between the two alliances did not allow them to prevent opponents or partners from unleashing the war and subsequently halt hostilities after the failure of a range of envisaged strategic operations.

The states continuously threatened each other with their actions, and repeated attempts to create the impression of a threat of aggression, although without any intention to use military force, undermined international stability. The efforts of European leaders constituted a diplomatic game, as the parties bluffed and sought to play trump cards they never had. The initial stakes, particularly colonial and territorial claims of actors, were negligible as compared with the incommensurably higher payback – the collapse of the Austro-Hungarian, Russian, German, and Ottoman empires, and the two totalitarian revolutions in the 20th-century Europe, Russian (Bolshevist) and German (Nazi). The author concludes that it was not allied obligations that prompted states to choose a certain side; rather, each country's government decided to join the war on their own, guided by spurious 'national interests'.

Keywords: World War I, Entente, military and political alliances, Europe, 20th century.